

Petra Svoljšak

ALI JE LAKOTA UKROJILA USODO AVSTRO-OGRSKE V 1. SVETOVNI VOJNI?

» **O**d treh osnovnih človekovih potreb hrana, bivališče in obleka – je hrana ne le najbolj življenjsko potrebna, temveč tudi najbolj univerzalna in konstantna. /.../ Iz tega elementarnega dejstva tudi izhaja, da je bila hrana v vseh obdobjih municija vojne, kakor tudi ugodje miru. /.../ Hrana je proizvod kmetijstva in kmetijstvo uteleša in simbolizira mir. /.../ Črna smrt je bila določena kot prelomnica v angleški gospodarski zgodovini; velika vojna je prelomnica v svetovni gospodarski zgodovini.«⁴⁶¹

Tako je zapisal britanski kmetijski statistik Sir R. Henry Rew.⁴⁶² Spomini, pričevanja, dnevniški zapiski, časopisna poročila, ki segajo v čas 1. svetovne vojne, ne nujno samo na Slovenskem ali v njeni širši domovini Avstro-Ogrski, seveda redkeje iz sfere civilnega sveta, se zelo pogosto osredinjajo na hrano, ali bolje rečeno, na pomanjkanje

⁴⁶¹ Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0052 Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti in projekta J6-7069 Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in razpadom Habsburške monarhije, ki ju sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

⁴⁶² Rew, *Food supplies in peace and war*, str. 1.

hrane in grozečo lakoto med 1. svetovno vojno. Hrana je postala dominantna tema pogovorov in je obvladovala kolektivno psiho prebivalstva, čemur pritruje tudi Dnevnik Frana Milčinskega.⁴⁶³ V njem se pripoved o hrani in dinamiki, ki so jo po mestih ustvarjali nabavljanje, kupovanje, trgovanje in aproviziranje, zaradi česar so se pletli novi odnosi med mestom in podeželjem, prepleta z drugimi temami, ki so z vidika splošnega, političnega in glede na čas odločujočega pomena (potek vojne, politična dogajanja), pa vendar so v odnosu do strategij preživetja in preživljanja vojne te teme podrejene. Morda bi lahko v dnevniku Milčinskega zaznali kanček humorja ali predvsem ironije ali »zgolj« spretno in domiselno pisanje, ko opisuje prehranska »popotovanja« na ljubljansko podeželje, na primer 7. oktobra 1916:

»Angela prišla iz Lukovice in privlekla s sabo 59 jajc, 2 kg mesa, 6 kg masla, $\frac{1}{4}$ kg surovega masla. Nekaj tega blaga je dobila v Trnavi in sta z B. čakala, da je kura znesla jajce: ‚Malo počakajte, že vstaja ... Že stoji!‘. Hvaležen prizor za risarja: Zbrano ljudstvo pred kurjim gnezdom z jajčnimi kartami.«⁴⁶⁴

Še leta 1917 je zapisal, da »na deželi, sredi bujnega zelenja, res še ni vtiska vojne«, in ko se je vračal iz Domžal v Ljubljano, ga »je obhajal čut, kakor da se peljeva noter v skrbi«.⁴⁶⁵ Po drugi strani pa je potrebno dodati, da so novonastala razmerja med mestom in podeželjem vzbujala nelagodje, jezo, razburjene komentarje in pritožbe, ki so včasih obstali že na cenzurnem uradu in niso prišli do naslovnika. Vrhničan Anton Hren se je 23. marca 1917 pritožil na Ministrstvo za deželno oskrbo: »Kmetje imajo veliko hrane v zemljo zakopane ali skrite v senu, obubožani pa morajo umirati od lakote!«⁴⁶⁶ Ob tem je seveda potrebno dodati, da družina Milčinskega zaradi družbenega položaja in ugleda ni tako težko preživljala obdobje pomanjkanja in lakote ter so se nekatere, predvsem praznične navade ohranjale ali delno prilagodile novonastalim razmeram, a so te tudi nanje imele viden učinek.

»Kako smo hujšali,« je zapisal že 21. novembra 1916, »meni je žena vse spodnje hlače ušila, kajti uhajale so mi in so že ljudje opazili, da si jih po poti vedno lovim z roko. Štritof shujšal za 7 kg, Pajk od 102 na 87, Regally od 85 kg na 70. Če je vsak Ljubljčan shujšal povprečno za 3 kg, vrže kalo pri 40.000 [prebivalcih] 120.000 kg ali 12 vagonov.«⁴⁶⁷

Po nekaterih tezah je hrana v monarhiji v vojni zapolnila vrzel, ki je nastala po prekinutvi utečenega toka političnega življenja in strankarske politike ter cenzuriranih časopisov, nedelovanja parlamenta in omejenega delovanja mestnih oblasti. Hrana je postala del tudi tako pomembnih novic, kot je bil umor ministrskega predsednika

⁴⁶³ Milčinski, *Dnevnik*.

⁴⁶⁴ Prav tam, str. 204.

⁴⁶⁵ Prav tam, str. 272.

⁴⁶⁶ ÖSA, KA. AOK, GZNB, Evidenzbüro 1917, Kart. 3751, Res. 4614. Unterhalt.

⁴⁶⁷ Milčinski, *Dnevnik*, str. 213.

Karla Stürgkha, ki se je zgodil med grofovimi kosilom v hotelski restavraciji Meissel und Schadn. Kot ugotavlja M. Healy, je bil del novic o atentatu usmerjen na dejanje samo, del pa predvsem na Stürgkhovo kosilo, ki je bilo za tedanje krizne čase (pre)obilno, tudi zaradi česar njegova smrt ni vzbudila večjega javnega (ob)žalovanja.⁴⁶⁸

Distribucija hrane je postala nova politična arena, v retoriki žrtvovanja vojskujočih se držav v totalni vojni je zasedala pomembno mesto, ponekod ji pripisujejo odločilno ali vsaj pomembno vlogo pri procesih, ki so pripeljali do na primer padca carskega režima v Rusiji, vsekakor pa na ulice pripeljali dotlej nepolitične faktorje, kot so bile ženske in otroci.⁴⁶⁹

Hrana je torej predstavljala odnos med državo in državljanom, vključno ali predvsem z ženskami in otroki. Skozi hrano se zrcali nova politika države v vojni do civilnega prebivalstva, do tega, kar imenujemo domača ali notranja fronta in je ubesedeno v izrazih *Durchhalten* – vztrajanje in *Opferwilligkeit* – žrtvovanje. *Durchhalten* pomeni pasivno držo v vojni, medtem ko *Opferwilligkeit* izraža pripravljenost za žrtvovanje življenjskih virov in udobja.

To visokoleteče nagovarjanje nesrečnega ljudstva je pronicljivo opisal Žiga Laykauf v Mozirski kroniki: »Skoz tako kartiranje, centraliziranje in monopoliziranje hoče država doseči "durchhalten und Maul halten"« ali, kot je to prevedel, »vzdržati in gobec držati«. ⁴⁷⁰ Vzdržati in se žrtvovati je postalo dnevno geslo:

»To je bila naša prva patriotska dolžnost. /.../ Oblastvene predpise moramo natančno, vestno in strogo izpolnjevati. Težki so časi; zahtevajo samozatajevanje in požrtovalnost; toda mi hočemo in moramo pokazati svetu, da vzdržimo. In vzdržali bomo, ako bomo varčevali z živili, posebno z moko in kruhom.«⁴⁷¹

S temi besedami je Jakob Dimnik, šolski vodja na I. mestni šestrazredni deški ljudski šoli v Ljubljani (današnja OŠ Ledina), povzel poziv deželnega predsednika Teodorja Schwarza v letnem poročilu o prvem vojnem šolskem letu 1914/1915. Ob tem velja omeniti, da so zapisi v šolskem poročilu med drugim zelo poveden izkaz tega, da je t. i. šolska fronta, ki je nagovarjala najšibkejši del prebivalstva, do potankosti ponotranjila državno politiko, jo ubesedila v preprost in prepričljiv jezik in tako postala njen glasnik med tistimi, ki so predstavljali prihodnost države.

Kako naj vzdržijo, naj bi, po Layhaufu, pomagala »navodila, nasveti in tudi brošurice z zelenih miz«. ⁴⁷² V šolskem poročilu so v času, ko se pomanjkanje in racioniranje preskrbe še nista z velikim zamahom širila po slovenskih deželah, zapisali svarila o rokovanju s hrano v vojnem času, ki prihaja:

468 Healy, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire*, str. 32.

469 Prav tam, str. 32, 33.

470 Videčnik, *Laykaufova vojna kronika*, str. 21.

471 Letno poročilo, str. 26, 27.

472 Videčnik, *Laykaufova vojna kronika*, str. 21.

»Vaša sveta dolžnost je, ne tratiti nič užitnega in varčno gospodariti z živili, kakor tudi z drvi in s premogom. S tem ne dokazujete samo Svoje ljubezni do domovine, ampak pomagajte tudi Svojim staršem v teh težkih časih. Varčujte torej prav skrbno s kruhom, ki nam ga daruje nebo! Če boste cenili in spoštovali Božji dar, kakor se spodobi, Vam ne bo nikoli manjkalo vsakdanjega kruha in ne boste trpeli lakote. Ne zametujte tudi najmanjšega kosa kruha, če tudi ni več svež! Ne urezavajte si poredno več kruha, nego ga morete jesti! Spominjajte se vojakov na bojišču, ki bi bili mnogokrat srečni, ko bi imeli kruh, ki ga Vi imate za malo. Štedite tudi s krompirjem! Treba ga je kuhati v lupini in šele potem lupiti. Kdor ga prej lupi in potem kuha, ta zapravlja. Kuhinjski odpadki se ne smejo zametavati. Izjedki mesa, zelenjave in krompirja naj se uporabljajo za krmljenje perutnine. Ali dajajte jih kmetovalcem, ki z njimi lahko krmijo svinje! Otroci, bodite varčni! Tako boste služili Svoji domovini in Svojim staršem.«⁴⁷³

Ko je do pomanjkanja dejansko prišlo, so inovativni in varčevalni pristopi k pripravi in uporabi hrane prišli na dnevni red, med drugim je nekaj osnovnih navodil prineslo tudi omenjeno šolsko letno poročilo, nasveti pa naj bi se upoštevali »v nujnem interesu vsakega posameznika in skupnosti«. Glede uporabe mesa je bila dana ocena, da se

»hrana z obilnim mesom /.../ često precenjuje in ga je mogoče nadomestiti z drugimi redilnimi in tečnimi jedili (mleko, sir, mlečne in močnate jedi). /.../ Ostanki in odpadki mesa se dado v gospodinjstvu porabljati za pripravljanje raznih jedi (juh, omak, mesnatih močnatih jedi itd.).«⁴⁷⁴

Velika pozornost je bila namenjena mleku in mlečnim izdelkom, kar je bila »najvažnejša in razmeroma najcenejša hrana z beljakovino in ob bistveno manjšem potrošku nudita lahko dobro nadomestilo za meso in jajca. Mleko in sir, zlasti cenejše mleko brez smetane (posneto mleko), nadalje zmetki in kislo mleko, sirotka, sir brez smetane in skuta naj bi se v večji meri porabljali zase in za pripravljanje jedi.«⁴⁷⁵

Za mast je bila priporočena varčnost, ker ta ni prinašala škode, kot nadomestek pa se je priporočal sladkor oziroma namesto masla sadni nadomestki.⁴⁷⁶ Kruh in moka sta bila od samega začetka vojne podvržena ukrepom oblasti, za pripravo kruha je bilo določeno mešanje krušnega žita z drugimi žiti, in naj se

473 *Letno poročilo*, str. 26.

474 Prav tam.

475 Prav tam, str. 28.

476 Prav tam.

»ne spotika, ako se nekoliko izpremeni okus. /.../ Predsodek zoper temne vrste moke je neosnovan. Prav posebno naj se varčno gospodari s kruhom; kruha naj se ne odreže več, nego se ga poje. Tudi ostanki kruha in žemelj se lahko porabljajo za pripravljane redilnih in tečnih jedi (krušne juhe, cmoki, praženi žganci iz žemelj, močnik iz žemelj itd.). Opušča naj se zaradi slastnosti uživati samo svež kruh; star kruh ni nič manj redilen. Ječmen in oves, kaša in riževo pšeno so pripravi za razne močnate in mlečne jedi in torej lahko nudijo nadomestilo za običajna živila. Isto velja zlasti tudi o koruznem zdrobu, ki je za pripravljane polente bolj pripraven nego koruzna moka. Iz ječmena narejena kaša (ječmenček), ovseno pšeno, ovseni kosmi, kaše, močnate in mlečne juhe vseh vrst lahko podajajo redilne jedi.« Posebno se je priporočalo stročnice in krompir, »ki naj se kuha v olupili in naj se šele potem olupijo; sicer se izgubi mnogo redilnih snovi«. ⁴⁷⁷

»Sladkor in sadje, ki naj se ga tudi suši, more /.../ v hrani nadomeščati mast; z obilnim uživanjem cukra — zlasti ker ga je dosti v zalogi — bi se moglo odpomoči pomanjkanju in draženju masti. V istem zmislu se priporoča tudi uživanje sladkih jedi, sadja v vsaki obliki, zlasti kompota (vkuhanega sadja) in marmelad, ter medu.« ⁴⁷⁸

Voda je bila označena kot tista tekočina, ki najbolje odžaja, mleko pa pohvaljeno kot »najredilnejša pijača«, kar moreta čaj in kava postati šele z dodatkom sladkorja. Živila za kuhanje »opojnih pijač« pa naj se v vojnem času raje porabi za prehrano. Nasveti v poročilu so se zaključili s krovnim navodilom:

»Vobče je treba gledati na to, da se ne kuha več, nego se navadno poje, in paziti je treba, da se morejo tudi ostanki in odpadki zopet izkoristiti. /.../ Z okusnim pripravljanjem mešane hrane, z razumnim menjavanjem in kolikor možnim ogibanjem enostranskega hranjenja se tudi pri najpreprostejših jedeh zadosti teku.« ⁴⁷⁹

Varčnost pa ni bila priporočena le pri pripravi, temveč tudi pri nabavi hrane in ustvarjanju zalog:

»Pa tudi v nasprotno napako se ne sme zabresti in nikdo naj se iz bojazni ne odloči nakupiti si nepotrebne zaloge. S tem bi si le zase in za druge podražili cene. Vsi, zlasti pa tisti, ki so si že nabavili take zaloge, naj bodo kar najodločneje posvarjeni in opozorjeni, da se živila, zlasti moka, ako se hranijo

⁴⁷⁷ Prav tam.

⁴⁷⁸ Prav tam, str. 29.

⁴⁷⁹ Prav tam.

na nepripravnih krajih, izpridijo in da postanejo neporabna za uživanje ljudem. Za vse razmere se ne morejo postaviti enakomerna vodila o ljudski hrani v vojnih časih. Zato se naj nudijo le nekateri nasveti, kojih vpoštevanje je v nujnem interesu vsakega posameznika in skupnosti.«⁴⁸⁰

Na Slovenskem so številni nasveti krožili tudi po dnevnem časopisju, mednje se je oktobra 1915 v Slovincu večkrat vrnila tudi reklama za edinstveno Varčno kuharico Marije Remec, ki je poskrbela za recepte, ki naj bi ohranili prvinski okus hrane in upoštevali sestavine, ki bi jih gospodinje lahko imele pri roki. Kakšen je bil tedanji odziv slovenskih gospodinj, ne vemo, kako bi se sodobna kulinarika, t. i. zdrava prehrana, odzvala, lahko zgolj sklepamo, a uporaba raznovrstnih plodov, stročnic, kombinacije gomoljev in žit bi dandanes lahko naletele na pozitiven odziv sodobnih nutricionistov.

Že od samega začetka vojne se je, tedaj še za morebitno, a že napovedovano pomanjkanje, okrivilo zunanjo silo vojne – antantno blokado:

»Naši sovražniki nas hočejo izstradati. Iz neštevilnih pojavov sovražnega inozemstva se jasno vidi ta namera. Kar se jim ni posrečilo s pozivom njihovih milijonskih vojsk, hočejo doseči s tem, da nam zabranjujejo dovoz živil in da izpostavljajo naše prebivalstvo nevarnosti lakote. Toda tudi ta naklep se jim ne posreči, ako si vsak izmed nas vzame za najstrožjo dolžnost in za vodilo za svoje življenje, da bode varčno gospodaril z živili, kolikor jih je. Vsak posameznik je poklican sodelovati, da se zagotovi ljudska hrana v sedanjem vojnem času, vsak posameznik pa tudi more sodelovati, ako način svojega življenja prilagodi zahtevam skupnega blaga. Vsakdo naj pomisli, da naj služijo njegovi obroki v to, da se nasiti in hrani, ne pa poželenju po nasladnosti in potratu. Ogibajte se torej nezmernosti v jedi in pijači, odrecite se temu, da bi slavnostne povode praznovali s pojedinami in popivanjem.«⁴⁸¹

Avstrijska vlada je blokado tudi uradno predstavljala kot namero Antante, da prebivalce centralnih držav odrežejo od zalog hrane ter jih izpostavi lakoti in pomanjkanju. Takšna interpretacija je dosegla želen odmev in čustven odziv, po katerem se je zunanji sovražnik spravil na najšibkejši del prebivalstva:

»Varčujte z živili, posebno z moko in kruhom! Vojna, ki jo že mesece vojujejo proti nam naši sovražniki, ni naperjena samo proti vojaški sili avstro-ogrske monarhije, temveč je tudi prava izstradalna vojna napram civilnemu prebivalstvu. Sovražniki, ki nas vojaško ne morejo premagati, nas hočejo izstradati. Vendar tega ne smejo doseči in tudi ne bodo dosegli, ako bomo varčno ravnali s svojimi živili.«⁴⁸²

480 Prav tam, str. 26.

481 Prav tam.

482 Prav tam.

Tudi povojna študija o sistemu preskrbe Avstro-Ogrske med vojno pritrjuje tezi o izstradanju kot o vojnem sredstvu ter ugotavlja, da je v primeru dvojne monarhije to tudi doseglo svoj namen,⁴⁸³ obenem pa ključno vlogo za neuspešno prehransko politiko in socialni razpad monarhije pripisuje ogrski del monarhije, ki je med vojno vodil restriktivno in zelo samostojno politiko preskrbe.⁴⁸⁴

Ob skrbnem varčevanju in predvidenih zalogah bi sicer blokada ne smela imeti tolikšnega učinka, saj je bila država v večini primerov samozadostna in samooskrbna v pridelavi hrane,⁴⁸⁵ ali kot je zapisal Dimnik:

»Imamo dovolj živil v deželi, da lahko zdržimo do prihodnje žetve, če le štedljivo ž njimi gospodarimo. V tem oziru lahko tudi Vi pripomagate, da se bo zmagonosno končal naš veliki boj. Vaša sveta dolžnost je, ne tratiti nič užitnega in varčno gospodariti z živili, kakor tudi z drvi in s premogom.«⁴⁸⁶

Rešitev je bila torej v ljudeh samih, da s svojim civilnim žrtvovanjem hrane in imetja onemogočijo sovražnikove namere. Toda krivca za porajajoča se pomanjkanje in lakoto je bilo mogoče najti tudi bližje, kot je bila v imaginariju preprostega avstro-ogrskega državljana država sama ali njene antantne nasprotnice; po odprtju soške fronte in prebegu civilnega prebivalstva v notranjost monarhije, so »poseben vzrok nastale draginje bili /.../ tudi sem došli begunci.«⁴⁸⁷

Toda naraščajoče, stvarno pomanjkanje je v držo vztrajanja in žrtvovanja vendarle vneslo dvom, ker je razgalilo nezmožnost države, da bi ga lajšala; lačna domača fronta se je začela spraševati, zakaj in za koga vztrajajo ter kaj naj pričakujejo v zameno za svoje žrtvovanje. Čeprav so bili pripravljeni nase prevzeti bremena in se prilagoditi novi stvarnosti, pa niso bili pripravljeni tudi pasivno trpeti lakote, bolezni in smrti. Ko so se podrle vse sheme preskrbe, je domača fronta prevzela novo identiteto, ki jo je M. Healey poimenovala žrtev vojne, in sicer žrtev zaradi razlik znotraj monarhije same (predvsem neodzivnega ogrskega dela države na težave v preostanku monarhije), žrtve države in njene zgrešene prehranske politike, pa tudi žrtve vojnih dobičkarjev, torej lastnih sodržavljanov, ki so kovali profit iz revščine in pomanjkanja.⁴⁸⁸ Toda izhodiščno lakota ni bila »predvidena« kot del žrtvovanja, saj je bila uradna drža, da naj lakote ne bi nihče trpel, a nobena žrtev ni mogla biti primerljiva z žrtvijo mož in sinov na bojnem polju.⁴⁸⁹

Omeniti velja še eno kategorijo civilne participacije v vojni, ki resda ni značilna zgolj za avstrijsko ali nemško vojno izkušnjo, temveč jo je bilo mogoče opa-

483 Loewenfeld-Russ, *Die Regelung der Volksernährung*, str. 107.

484 Prav tam, str. 112.

485 Healy, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire*, str. 37.

486 Letno poročilo, str. 26.

487 Videčnik, *Laykaufova vojna kronika*, str. 21.

488 Healy, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire*, str. 34, 35.

489 Prav tam, str. 38.

ziti v večini bojujočih se držav, ker je bila vojna nepričakovano dolga, ker je zato zahtevala, da je bila primarna preskrba usmerjena na fronto, šele nato, če sploh, je prišla na vrsto domača fronta. Stati v vrsti – *anstellen* – pred trgovinami, stojnicami na trgu, kot je 1. aprila 1916 zapisal Fran Milčinski, da so »mesnice zasedene, zelenjave dovolj, kjer je gruča ljudi, da se ne vidi do srede – ondu je mleko«. ⁴⁹⁰ Ta redki ljubljanski prizor, malodane privid tržniškega izobilja, so namreč ovrgla mnogo bolj pogosta poročila o dolгих, včasih celo brezupnih vrstah.

»Da dobiš 1 kilogram moke na teden, je potrebno čakati 4–5 ur, in včasih greš domov praznih rok. To pa ne velja samo za moko, ampak tudi za druge življenjske potrebščine. Kruh dobiš le, če čakaš že ob 4. zjutraj, in potrebno je čakati kakšni dve uri. Da bi bil vsaj užiten! /.../ Nihče si ne predstavlja tega groznega življenja. Pomisli, da sem bila vedno bolehn, hiša pa je bila polna zalog. Predstavlja si, moj angel, kako mora biti sedaj. Če želim imeti malo juhe, je ne morem dobiti, saj stane kilogram mesa 7 kron in dobim ga lahko samo enkrat na teden; toda takrat je smrdljiv in star, in ga človek ne more jesti.« ⁴⁹¹

Tako je svojemu možu v vojno ujetništvo pisala Tržačanka Luigina Bratina. ⁴⁹² Pravnik Avgust Reisman je v svojih spomin na Maribor med vojno pomenljivo opisal vsakdanjik z besedami: »Fronte so bile tudi doma, pred trgovinami, pred mesnico in pekarijo, še bolj pa pred uradi za karte, da so se mogli potem ljudje s tistimi zelenimi in rjavimi listki nastaviti v dolgo kolono za kruh, meso, petrolej, za vse, kar so rabili za življenje.« ⁴⁹³ Zelene krušne karte je označil kot boljšo valuto od avstrijske krone. ⁴⁹⁴

Takšni prizori pa so obenem predstavljali tudi trenutek »vžiga« za redno, običajno, vzdržano civilno nasilje in upornišvo. V zameno za njihovo žrtev so imeli ženske in otroci namreč do države zelo preprosto zahtevo – pravično in enako preskrbo. T. i. ženske demonstracije, tudi v slovenskih mestih in najbolj znane v Ljubljani 21. in 22. aprila 1918, v najbolj obsežni obliki pa 24. aprila 1918, so zahtevale predvsem pravično preskrbo. V Ljubljani so od župana zahtevale preprosto več živil. O demonstracijah je poročalo tudi časopisje, *Slovenec* je objavil novico o sočutnih in razumevajočih županovih odzivih na demonstracije:

»Dr. Tavčar je izvajal: Včeraj in danes je velika množica energično demonstrirala, ker ni živil. Revam, ki so demonstrirale, ni zameriti. Pričakovati se je moralo, da pride do odpora, kadar zmanjka živil. Dejstvo je, da ne mo-

⁴⁹⁰ Milčinski, *Dnevnik*, str. 170.

⁴⁹¹ ÖSA, KA. AOK, GZNB, Kart. 3728, Res. 1317. Deutsche Übersetzung der beandten Stellen. 2. 7. 1915.

⁴⁹² Svoljšak, *Slovenci v primežu*, str. 122.

⁴⁹³ Reisman, *Iz življenja med vojno*, str. 54.

⁴⁹⁴ Prav tam, str. 55.

reš živeti s tem, kar dobiš na krušno nakaznico, čez 14 dni bodo zaloge popolnoma prazne, le kruh bo še. Neobhodno potrebno je, da se za priboljške h krušni karti pritegnejo tisti činitelji, ki morejo kaj pomagati. Odločno sem zahteval od vlade, naj preskrbi 1 vagon marmelade, 1 vagon kaše, 1 vagon fižola. Nečuveno je, da ne letos ne lani nismo dobili niti enega vagona fižola. /.../ Neumestno je, dasi umljivo, da se proti županu obrača nevolja. Ženske so pravile, da jih je poslala vlada k županu, češ, da dobi župan vse potrebno. Niti na krušno karto ne dobim, kar mi gre. Ženskam sem dal razdeliti zadnje ostanke testenin. Zapovedal sem, naj se vhodi na magistrat zapro. /.../ Žalibog, podati se moram po zdravnikovem naročilu na štirinajstdnevni dopust, ampak nihče naj ne misli, da sem se demonstracij zbal. Vse gre na župana, na svojo »Vojno zvezo« se pa nihče ne obrne.«⁴⁹⁵

Po demonstracijah je na posredovanje deželne vlade mestni aprovizaciji uspelo pridobiti dodatne vagone hrane, in kot je ugotovila V. Brodnik, bi že pred demonstracijami mestna aprovizacija z bolj spretno politiko do deželne vlade verjetno uspela bolje preskrbeti mestno prebivalstvo.⁴⁹⁶

To torej ni bila več pasivna in produktivna fronta, temveč je postala fronta s svojimi lastnostmi, nad katerimi je država izgubljala nadzor, od česar je bil »projekt vojna« življenjsko odvisen. Lahko bi dejali, da je v trenutku, ko je država izgubila nadzor nad nevojno, izgubila ali začela izgubljati vojno; žrtve domače fronte so bile nevarnejše od žrtev fronte – ti so bili »zgolj« objokovani in spominjani. Civilni komentariji so postajali vse drznejši, ne glede na ovaduhe, ki so se premešali v vrste in obveščali pristojne policijske urade; poročila so zbirali tudi v dunajski centrali Vojnega nadzornega urada (Kriegsüberwachungsamt), kjer pa so poročila iz slovenskih dežel o »privljanju« cen in ljudskem nezadovoljstvu redka, kar pa pomeni zgolj to, da podrobna poročila do centrale niso prispela. Toda sumarna poročila, ki so jih pripravljali cenzurni uradi, so stanje med prebivalci slovenskih dežel označila kot stanje apatije, ki se je sprevračalo v ogorčenje proti vojni in posledicami v gospodarstvu, trgovini.⁴⁹⁷ Njihov ton se je raztezal od jeze do obupa in vdaje; država za svoje državljane ni znala več poskrbeti, zato so morali sami bojevati svojo vojno. Neredki so pisemski odlomki, kot je tisti iz pisma A. Kladivec iz Ljubljane z dne 5. maja 1917: »/.../ zelo trpimo, vse je prazno, /.../ vse gre stran in pod zemljo.«⁴⁹⁸

V razmisleku o pomanjkanju in lakoti ne gre zanemariti psiholoških učinkov t. i. urbane lakote, ki so se zrcalili v neciviliziranosti, nasilnosti, grobosti, zavisti, ki jih

495 *Slovenec*, 24. 4. 1918, str. 2, Aprovizacijske demonstracije.

496 Brodnik, *Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno*, str. 309.

497 ÖSA, KA, AOK, GZNB, Kart. 3755, Res. 4910, Poročilo Ref. XX/42 o vzdušju, gospodarskih razmerah v zaledju.

498 ÖSA, KA, AOK, GZNB, Kart. 3751, Res. 4650, Poročilo št. VII o oskrbi v monarhiji.

je lakota vnesla v medčloveške odnose, ki bi lahko, tako zapiše Milčinski, po vojni prinesla končen obračun: »Mlekarica šele po osmi nosi mleko, težko nanjo čakati, toda reči ji ne smeš nič. Pri gospodinjah se nabira jeza: po vojni bo obračun.«⁴⁹⁹ Vojna je povzročila dekompozicijo skupnosti in se v skrajni obliki preobrazila v delirij ter prehransko paranojo, pojave, ki jih je M. Healey zabeležila na Dunaju.⁵⁰⁰ V povezavi z lakoto zagotovo ostaja odprto tudi vprašanje smrtnosti zaradi lakote in pomanjkanja. Iskanje hrane, čakanje v vrstah, prikrojena priprava hrane (pa naj so bili nasveti še tako dobronamerni) in lakota so negativno vplivali tudi na odpornost, lakota je prizadela čutila in ošibila telo, ki je postalo dojemljivejše za bolezni. Medicinske študije neposredno po koncu vojne so pokazale, da je bilo ob koncu vojne 91 % dunajskih šoloobveznih otrok delno ali nevarno podhranjenih, mestni zdravniki so v začetku leta 1919 navedli, da je bila lakota neposreden vzrok smrti pri 7–11 % dunajskih smrtnih primerov med vojno, v 20–30 % primerov, ko je bila opravljena obdukcija, je bila lakota sopovzročiteljica smrti.⁵⁰¹ Vsekakor je smrtnost na Dunaju v času vojne naraščala, a je podatke, kot je zapisala M. Healey, težko interpretirati, ker je bila fluktuacija prebivalstva velika, statistike pa so redke, pomanjkljive ali celo neobstoječe.⁵⁰² V Nemčiji naj bi medvojna smrtnost žensk na primer preseгла predvojno za 50 %, medtem ko naj bi med vojno v Italiji umrlo prav toliko civilistov kot italijanskih vojakov.⁵⁰³ Za slovenske dežele zaenkrat ne moremo govoriti niti o ocenah smrtnosti zaradi lakote, zagotovo pa nemalo začudi zapis v kroniki mengeške župnije proti koncu leta 1918, ki je zdravstveno stanje ocenila z naslednjimi besedami:

»Nenavadno ugodno, dasi je malo živeža, posebno zabele je pičlo. Zdravniki tožijo, da so malokrat klicani in vendar je manj zdravnikov, drugi so pri vojakih. Poprej je bila nezmernost kriva, »packali« so jedi, sedaj je koruza na vrsti dnevnem redu. Umrlo je doslej skoro v 5 mesecih 17 oseb (normalno ca 80 na leto).«⁵⁰⁴

Po drugi strani prav cenzurirana pisma in poročila cenzurnih uradov potrjujejo občutek življenjske ogroženosti zaradi lakote: »Ne bomo se več videli, to vem. Zelo je slabo. Od lakote bomo pomrli. Čisto smo že izčrpani. /.../ Tudi otroci si želijo smrti,«⁵⁰⁵ je na primer zapisala Marija Dacar 24. junija 1916.

Medvojno lakoto in pomanjkanje na Slovenskem običajno povezujemo s pripadajočim preskrbovalnim sistemom, ki se je s težavami začel spopadati že

499 Milčinski, *Dnevnik*, str. 189.

500 Healy, *Vienna and the fall of the Habsburg Empire*, str. 42, 43.

501 Prav tam, str. 31.

502 Prav tam, str. 42.

503 *Lines of Fire*, XIX.

504 Kobetič in Majhenič, *Obdobje prve svetovne vojne v Kroniki župnije Mengeš*, str. 22.

505 ÖSA, KA. AOK, GZNB, Kart. 3742, Res. 3701–3800.

leta 1915 in je sovpadal tudi s slabimi letinami ter izjemnimi zimami, ki so na primer preprečevale železniški prevoz in s tem tudi prevoz žita in drugih živil, ter s pomanjkanjem delovne sile, zaradi česar so polja opustela ali bila slabo obdelana. Monarhija ni imela enotne prehranske politike v vojni. Improvizirani dogovori iz leta 1914 so zaradi vojnih dogodkov (izgube Galicije, ki je predstavljala tretjino avstrijskih kmetijskih površin) postali neuresničljivi. Zaradi blokade in potrebe po oskrbi milijonov mož na fronti ter občutnega znižanja uvoza iz ogrskega dela monarhije je avstrijski del monarhije drsel v veliko prehransko krizo. Za oskrbo prebivalstva naj bi skrbele različne centrale (npr. za razdeljevanje dobrin, za prehrano, krmo in bombaž, za volno in kovine, vojno žitnoprometni zavod), tako naj bi ob koncu vojne delovalo 90 različnih central.⁵⁰⁶ Njihova (ne)učinkovitost je do izraza prišla tudi v obdobju razpadanja monarhije in vzpostavljanja vzporednih oblastnih organov pod okriljem Narodnega sveta, ki je 22. oktobra 1918 ocenil, da so dunajske centrale popolnoma odpovedale in da »Kranjska, Istra, Goriška in Trst stojijo pred katastrofo. Še za kakih 14 dni do enega meseca imamo žita, potem bomo brez vsakih zalog.«⁵⁰⁷ Eden od ukrepov, ki se ga bom povsem obrobno dotaknila, so bile živilske nakaznice, ki so bile »nakazane« spomladi leta 1915, za Maribor imamo celo podatek, da so bile za moko in kruh prve karte uvedene že februarja istega leta.⁵⁰⁸ Mozirski kronist se je skušal nekoliko pošaliti, ko je zapisal, da je »naše življenje /.../ prišlo na karte. O srečni kvartopirec, ki je na zadnjo stavil vse! Zanimivo, zaradi vseh ter kart zberemo za naš arhiv: krušne, petrolejske, za margarino in sveče, za žajfo in tako naprej.«⁵⁰⁹ Živilske karte so bile tudi predmet preprodaje, kot smo nedavno lahko slišali za eno od tržaških tržnic, kjer so bile poleg ostale ponudbe zelo iskan in zagotovo preplačan artikel ter v primeru ugotovljenega prekrška tudi predmet pregona.

Lakota in pomanjkanje nista bila enakomerno geografsko nepravilna, pri čemer ne gre le za razliko med mestom in podeželjem ter za novo prehransko dinamiko med njima; kot je ugotovil J. Šorn, se je v avstrijskem alpskem območju »stanje slabšalo hitreje kot v panonskem delu monarhije«, za slovenske dežele pa je ocenil, da »je bila preskrba verjetno najtežja na Koroškem, najugodnejša na Štajerskem, Ljubljana je imela za zaledje Dolenjsko,« toda »neorganizirane in zato nekontrolirane preskrbe je bilo seveda vse več«.⁵¹⁰

Potrebno je namreč poudariti tudi dejstvo, da je bil del slovenskega etničnega ozemlja prostor neposredne vojne in okupacije. Ozemlje pod italijansko zasedbo je do konca oktobra 1917 živelo v razmeroma ugodnih prehranskih (in

506 Šorn, Slovenci in gospodarski položaj, str. 66.

507 Prav tam, str. 78.

508 Godina, "Pa smo stali v procesijah pred pekarnami ...", str. 52.

509 Videčnik, *Laykaufova vojna kronika*, str. 20.

510 Šorn, Slovenci in gospodarski položaj, str. 77.

zdravstvenih) okoliščinah, nekaj navad je bilo potrebno spremeniti in na jedilnik so prišli testenine, riž in polenta. Zanimivo pa je opažanje iz Avstrijskega primorja, da je bodoče območje fronte (Trst in Gorica) prve znake pomanjkanja začutilo že proti koncu leta 1914 in še pred italijanskim vstopom v vojno je vse kazalo, da jih je država že takrat pozabila. Druga faza te pozabe pa je nastopila potem, ko se je bojišče konec oktobra 1917 umaknilo in je ostalo le še pogorišče, pa tudi prostor priprav na obnovo ter za vračanje beguncev, za kar je bilo seveda potrebno ustvariti zadovoljive in varne pogoje. Interpelacija dr. Antona Gregorčiča z dne 30. januarja 1918 v dunajskem parlamentu je ugotavljala, da od odhoda Italijanov z okupiranih ozemelj, ko jih je »poslednjič preskrbela z živežem italijanska vlada, /.../ niso pozneje dobile od nikogar več živil, dasi so potekli že trije meseci, odkar je pregnan sovražnik s tega ozemlja«,⁵¹¹ še več, nove – stare avstrijske oblasti (s podporo nemških) – so od prebivalcev zahtevale, da vrnejo vse, kar so odnesli iz italijanskih skladišč, med drugim tudi hrano, ker je predstavljala del vojaškega plena in je pripadla vojski. Morebiten dovoz hrane od železniških postaj do posoških krajev je onemogočala tudi uničena cestna infrastruktura. Razmere so oteževali vračajoči se begunci, čeprav so ti za vrnitev morali dokazati, da se zmorejo vzdrževati, območje je bilo polno vojnih ujetnikov in vojakov, ki so, ko so pošle zaloge vojnega plena, postali podobno kot ujetniki, plenilci zalog. Nazadnje so vojaške oblasti z nasilnimi zaplembami skromno poskrbele zgolj za vojaške potrebe.⁵¹² Olajšanje, ki ga je prinesel umik fronte s slovenskega ozemlja, je spremljalo tudi spoznanje,

»da so naše vasi izropane in požgane, da so polja poteptana in uničena, a vsaj tisti ogenj in bombe, tista fruja, ki nam ni dala spati, vsaj tista se je oddaljila od nas. Prišli so iz Italije prvi vozovi z živežem in blagom in vedno več in več. Vlaki natrpani za blagom iz vojaških skladišč, iz gradov, hiš, bajt, iz bibliotek in salonov, iz trgovin in hlevov so odhajali proti nemški meji. Najboljše in največ je šlo v Nemčijo, v centrum vojnih hujskačev. /.../ Italijo so kmalu izpraznili in izropali in začelo se je pomanjkanje in naposled lakota. Rusi so obirali meso ukrnjenih konj. /.../ Ubogo ljudstvo je bredlo vse bližnje in daljnje hribe, da je dobilo kos kruha, pest moke ali par krompirčkov.«⁵¹³

Pred koncem poudarjam, da sem namerno izpustila številne pomembne vsebine, ki so ključne za razumevanje problematike pomanjkanja in lakote v vojni (skladišča, draginja, maksimiranje cen, ipd.) in s pomočjo katerih bi morda bilo še lažje odgovoriti na naslovno vprašanje, ali je lakota ukrojila usodo Avstro-

⁵¹¹ *Edinost*, 18. 2. 1918, str. 1, Interpelacija.

⁵¹² Sedmak, *Življenje v Kobaridu*, str. 155–157.

⁵¹³ Munih, *Leta strahu in trpljenja*, str. 41.

Ogrske. Zagotovo jo je krojila, tudi zato, ker je bila pomembna spremljevalka vsakdanjika na obeh frontah monarhije, na bojni in domači, ker je bila posledica neuspelega urejanja preskrbe, ki so jo krojili številni dejavniki, od vojaških do vremenskih in infrastrukturnih, kjer je že kmalu od začetka vojne državni aparat pokazal vse svoje slabosti in pomanjkljivosti ali usmerjenosti na tista področja delovanja (npr. cenzura, vsesplošen poostren nadzor nad državljani), ki naj bi državi v vojni zagotovila »mirno« delovanje, lojalnost, vzdržnost in trdnost. Tako je lahko odgovor pritrdilen, ni pa enoznačen in je, tako kot je vojna zapleten proces, tudi njeno končevanje v avstro-ogrskem primeru še bolj zapleten in edinstven proces. John Deak in Jonathan E. Gumz trdita, da moremo v primeru Avstro-Ogrske govoriti tudi o notranji vojni (*internal war*), ki jo je generirala nadvlada vojske nad avstrijskim uradniškim in pravnim sistemom ter s tem vzpostavila izjemne razmere z izrednimi zakoni. Toda tudi na nižjih, vsakdanjih ravneh sta avtorja razpoznala razloge za to, da so državljani zapustili državo, in sicer v prikrajšanjih na različnih področjih življenja, od pomanjkanja hrane do primanjkljajev vsakdanjih življenjskih potrebščin.⁵¹⁴

Dne 1. decembra 1918 je revija *Angelček* objavila vojno pravljico Lakota, ki se je, med drugim, osredinila na tisti del prebivalstva v vojni, ki je še vedno deležen najmanjše raziskovalne pozornosti – na otroke in njihove stare starše: »Družinica je povečerjala krompir, malo mleka in košček ovsenega kruha. Bratec in sestra sta še obsedela in zrla na prazno mizo, kot da bi še kaj pričakovala – ali da je še kaj na mizi. A ni bilo nič več. Tako je bilo dan za dnem.«⁵¹⁵

514 Deak in Gumz, *How to break a State*, str. 1105–1136.

515 Zupančič, *Lakota*, str. 181.